

Микола Шкрібляк

ФОРМУВАННЯ РЕНЕСАНСНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ БЕЗДЕРЖАВНОСТІ ТА ПІДНЕСЕННЯ ІДЕЙ “ПОЛЬСЬКОГО САРМАТИЗМУ”

Здійснено комплексний історіософський аналіз польського впливу на формування ренесансних ідей та їх відображення у світоглядній структурі українського народу. Витлумачено основні чинники проникнення ідей гуманізму на етнічні землі України-Русі, їх зміст та ідейно-світоглядні джерела і висвітлено ступінь їхнього впливу на конфесіалізацію церковно-релігійного життя українського народу в ренесансний період.

Ключові слова: *Ренесанс, ренесансні ідеї, гуманізм, світогляд, унійна доктрина, конфесіалізація.*

Входження України у європейський цивілізаційний процес і духовно-культурний простір актуалізує питання наукового, історіософського аналізу польського впливу на формування ренесансних ідей та їх ініціацію у світоглядній структурі українського народу.

Нині як ніколи помітне зростання філософського осмислення ідей і проблем Української державності, національної церковності, релігійної ідентичності у контексті формування передренесансного і власне ренесансного світогляду українського народу. Це можна пояснити передусім тим, що як тоді, так і тепер український соціум перебуває в пошуку надійних орієнтирів свого цивілізаційного поступу. У цьому зв'язку загострюється проблема висвітлення місця та ролі представників політичної і духовної еліт у боротьбі за означені ідеали, що спонукає науковців докладати чимало зусиль для вивчення багатьох суспільно значущих проблем і, зокрема цієї, якій ми присвятили власне дослідження.

Для розв'язання означеної проблеми українські вчені доклали чимало зусиль. Зроблені важливі кроки на шляху до філософського осмислення релігійного чинника у геополітичних устремліннях еліт України в епоху Середньовіччя (О. Борисова), українського месіанізму (І. Пасічник та П. Кралюк), етнокультурної царини духовно-релігійних обрисів української ментальності в період передренесансної епохи (А. Колодний, Л. Филипович, С. Хрипко) та власне ренесансної (В. Литвинов, Д. Чижевський, М. Попович) та ін. З'явилися вдалі спроби історіософського аналізу унії та проблем унійності в житті України-Русі (В. Шевченко), ідентичності “українського католицизму” (С. Кияк), московської релігійно-політичної експансії, починаючи з часів Переяславської ради (В. Брехуненко), наукового дослідження української ранньомодерної духовної культури в європейському контексті (С. Йосипенко) та ін.

Українське сьогодення вимагає пошуку вагомих аргументів і історіософського обґрунтування закономірності впливу польського чинника на формування ренесансного світогляду українців, а тому наукове вивчення цієї проблеми є на часі. Це допоможе не стільки переосмислити і переоцінити історичний досвід духовно-культурних впливів і цивілізаційних взаємин двох слов'янських народів – польського та українського, а й сприятиме налагодженню тіснішої міжнародної і міждержавної співпраці на шляху до входження у європейське та світове співтовариство. Філософська об'єктивна оцінка цих та інших сегментів історичного розвитку польської та української нації дозволить створити тримальний каркас нової моделі спільного розвитку європейських народів, а саме: польського й українського в умовах нових суспільно-політичних трансформацій у Європі та світі.

У цій статті ми ставимо за мету здійснити комплексний історіософський аналіз польського впливу на формування ренесансних ідей та їх ініціацію у світоглядній структурі українського народу як запоруку його цивілізаційного та етнонаціонального поступу в умовах бездержавності. Досягнення мети зумовлює вирішення таких завдань:

- з'ясувати основні чинники проникнення ідей гуманізму на етнічні землі України-Русі, їх зміст та ідейно-світоглядні джерела;
- витлумачити провідні ідейно-концептуальні аспекти польського Відродження та висвітлити ступінь їхнього впливу на формування ренесансного світогляду українців;
- дати критичну оцінку наслідкам польського ренесансного чинника у процесі конфесіалізації церковно-релігійного життя України-Русі, що завершився Берестейською церковною унією.

Незважаючи на те, що Річ Посполита не була ані першим, ані єдиним ренесансним осередком у Європі територіально, адже гуманістичні віяння проникали туди переважно з Богемії та Угорщини, а перші центри передренесансної доби заснували італієць Ф. Боунакорсі, німець К. Цельтсон, швейцарець Рудольф Аґрікола [2, с. 262], ренесансні ідеї в Речі Посполитій знаходили свою добру підтримку з боку польських королів. Сини

Казимира IV (1447–1492) – Олександр I та Сигізмунд I, які заміщували один одного на королівському престолі, навчалися у Ф. Каллімаха і були ревними прихильниками Ренесансу [2, с. 263], що створювало сприятливі умови для конституювання ідей Відродження і забезпечення їм всеохопного впливу в межах польського соціуму. Ми це пояснюємо передусім тим, що цю країну, на відміну від багатьох інших країн Європи і, зокрема, сусідніх Німеччини та Богемії, не виснажувала релігійна боротьба і конфесійне протистояння.

Визначальну роль у формуванні ренесансної парадигми розвитку польської національної культури відіграла католицька церква. Розквіт ідей гуманізму в Речі Посполитій починається саме тоді, коли ідейними натхненниками та теоретиками польського Ренесансу стали представники духівництва. Саме це забезпечило йому стрімке поширення серед різних верств суспільства чітку ідеологічну спрямованість і всезагальний характер. Церковні ієрархи часто виступали фундаторами гуманістичних студій, засновували колеґіуми тощо [2, с. 264]. Особливістю польського гуманізму є те, що він позбавлений секуляризаційного диктату, світськості та язичницьких імпульсів, як то ми спостерігаємо в італійській версії Відродження. Польські гуманісти свої твори писали виключно латиною, що поряд із пізнавальною цінністю мало своє духовне значення, оскільки латина все ще залишалася мовою Божественної літургії, а отже, сакральною.

Розвою ідей гуманізму на теренах Речі Посполитої значною мірою сприяла тогочасна польська демократія, релігійна терпимість та світоглядний плюралізм, які в наш час є не лише предметом активного вивчення, а й захоплення серед багатьох європейських учених. Ось як її характеризує відомий англійський науковець і публіцист Н. Дейвіс: “У світі, де наростала релігійна нетерпимість, Польсько-Литовська держава посіла окреме місце. На її великій території зі строкатим населенням існувала палітра католицьких, православних, юдейських і мусульманських громад ще до того, як лютеранство поширилося в містах польської Пруссії, а значна частина дворянства спокусилася кальвінізмом [...]. Тієї доби Польща справедливо пишалася як своєю роллю бастиону християнського світу супроти турків і татар, так і створенням першого в Європі притулку толерантності” [3, с. 250-251].

Проте усвідомлення цієї місії – бути “бастионом” християнського світу – згодом еволюціонувало від релігійної терпимості до необхідності навернення в лоно католицької церкви всіх своїх підданих, що, своєю чергою, загострило проблему національно-культурного і духовного самовизначення українського народу, який перебував у структурі річ-посполитського етнодержавного утворення. Дилема полягала в тому, що польські монархи не уявляли можливості національно-державного і духовно-культурного поступу Речі Посполитої без католицизму і політичної підтримки священного Апостольського престолу, а український народ у той час змагав до виокремлення себе як нації з самостійним державним устроєм, духовно залишаючись у лоні вселенського православ'я. Показовими тут є світоглядна позиція “руського Демосфена” – Станіслава Оріховського (1513–1566), який, як і багато інших мислителів епохи Відродження, не надавав особливого значення ідейно-богословським та церковно-літургічним розбіжностям між католицькою та православною церквами, натомість наголошував на обґрунтуванні ідеї сарматської ідентифікації слов'янських народів і, зокрема, польського та українського: “Родом я із скіфського племені, рутенського народу. В обох випадках також сармат, тому що Русь, моя батьківщина, лежить у європейській частині Сарматії” [6]. Отже, як бачимо, Русь для С. Оріховського – це не лише територіальне, а й етнокультурне поняття.

Ренесансні тенденції в Речі Посполитій сприяли активному обґрунтуванню, а почасті й нав'язуванню ідей “польського сарматизму”, втілення в життя яких мало відбуватися піднесенням унійної доктрини на прапорах польсько-католицького потриденського тріумфалізму. Звісно, що руський народ, який тривалий період перебував в умовах бездержавності та іноземного політичного і духовно-культурного впливу, значно поступався полякам. У нього не було ані добре зорганізованих шкіл, ані вчителів, ані друкарень. У результаті дотику польського ренесансного, однак західнокатолицького мислення, та зашкарублого східновізантійського, в координатах якого руську книжну і церковну вченість намагалися утримати греки, загострилася потреба пошуку нової еклезіальної формули становлення етнонаціональної церковно-релігійної ідентичності. Пропагандистський рух з обох боків потребував кваліфікованого полемічного базису і, зокрема, друкованого слова не лише для того,

щоб протистояти ідеологічному тиску католицьких полемістів, а й щоб інтегруватися в загальноєвропейський ренесансний процес. Як вихід, православні почали налагоджувати видавничу справу та закладати школи за західними зразками. Проте, на відміну від католиків і, навіть протестантів, їхній потенціал у цьому процесі був значно нижчий, а брак друкованої літератури – ще відчутніший. Цікавою з цього приводу є статистика, що її подає Г. Лужницький. За його спостереженнями, друкарня Києво-Печерської лаври за вісім років свого існування видала всього 11 творів; Львівська братська школа за тридцять два роки – лише тринадцять [8, с. 338]. Дещо краще справи склалися у друкарні Острозької академії. Тут за той самий час (тридцять років) було видруковано три десятки творів. Певного успіху у видавничій справі досягла й друкарня Віленського братства тоді, коли такі, як Почаївська, Дерманська та Луцька друкарні видалі всього по декілька і то не зовсім популярних брошур [8, с. 338]. До цього варто додати ще й те, що на етнічних зем-

лях України-Русі мало хто знав латину, а тим паче читав чи писав нею. Найбільшою проблемою стало те, що ознайомлення з ренесансною літературою було доступне лише окремим, а точніше тим, хто міг читати латинську античну літературу в оригіналі. Не було й перекладів, як і не було осередків, де здійснювали б перекладацьку діяльність. Відомо, що братські школи та друкарні, де це можна було робити, займалися перекладами і друкуванням церковно-богослужбової літератури, на яку був найбільший запит, а отже, й фінансовий зиск.

Що ж до світоглядних джерел гуманізму епохи Відродження, їх походження, змісту, а відтак і ступеня впливу на руський (український) соціум, над яким витав дух європейського ренесансу і формував духовний світ русина, то треба зазначити, що це не був головно польський вплив. Ідейне підґрунтя світоглядного та національно-релігійного самовизначення “народу рутенського” за умов бездержавності було оформлене щонайменше трьома векторно зорієнтованими напрямками: православно-консервативним, унійним та ренесансно-гуманістичним [7, с. 188]. Найскравішим представником першого був, безперечно, Іван Вишенський, якому Д. Чижевський абсолютно безпідставно приписує “натхнення істинного пророка” і “талант від Бога” [11, с. 132]. Інтелектуально-духовна зазкнілість цього ченця, навпаки, мала згубні наслідки для українського народу, оскільки він хотів “загнати” всіх русинів у монастирі і в “прокрустове ложе” візантійсько-ісихастського імперського “благочестя”. Негативність його “місіонерської” діяльності полягає і в тому, що вона “становила загрозу духовної ізоляції, набуття культурою стійких рис провінціалізму” [7, с. 183]. Що власне і сталося. Винятком тут є хіба що доба митрополита Петра Могили, яка ознаменувала “золотий вік” Київської митрополії [12, с. 143–157].

Унійний напрям представляли єзуїти, серед яких найскравішими представниками були Б. Гербест (1531–1593), П. Скарга (1536–1612), А. Поссевіно (1534–1611), Іпатій Потій (1541–1613), Мелетій Смотрицький (1577–1633), Петро Могила (1596–1647) та інші. Однак це були не лише ідейні натхненники унії, а передусім великі полемісти, просвітителі, борці за чистоту віри і єдність Західної та Східної церков. І якщо для польських єзуїтів першочерговим завданням було повернення руської пастви в лоно католицької церкви, то для руських ієрархів – утворення Київського патріархату в її структурі, однак із номінальною залежністю від Апостольського престолу. Загалом бажаних результатів не досягли ні ті, ні ті.

Представників унійного напрямку об’єднувало спільне ставлення до ренесансного розвою, що йшов здебільшого в ногу з Реформацією та Протестантизмом. Вони його просто відкидали, оскільки було за що. Схоже, їх менше за все цікавив той Ренесанс, який, за влучними узагальненнями Д. Чижевського, “мріяв про «ентузіазм», а справді зміг розвинути лише досить холодну риторіку”, Ренесанс, що “мріяв про вищу, всебічно розвинену людину, а справді досягнув лише панування егоїзму та сваволі”, Ренесанс, що “поставив собі метою дослідження природи, але природознавство ренесансу залишилося повне мрій та сприяло розвитку «магії», алхімії, астрології”, Ренесанс, що “різко критикував «забобони» та упередження старих часів, але сам залишився під владою забобонів, хоч до деякої міри і підновлених” [10, с. 220–221]. Вони стали предтечами іншого Ренесансу, церковно-релігійного, який відбувався в душі католицької церкви потридентського періоду.

Ренесансно-гуманістичний напрям, виразником якого справедливо вважають С. Оріховського, був не такий розвинений. Це можна пояснити мовним бар’єром, відсутністю добре зорганізованого шкільництва, а головне університетської освіти, з якої виходили ці круті віражі повернення до “витоків”, що мало як свої негативні, так і позитивні наслідки. Водночас варто пам’ятати, що ренесансні віяння до Східної Європи, а отже, й України-Русі прийшли із великим запізненням, через те що траєкторію його розвитку суттєво і доволі часто корегувала спочатку Реформація, а згодом і Контрреформація.

Ще більше на розвиток ренесансних ідей в Україні-Русі вплинула конфесіалізація церковно-релігійного життя, зумовлена Берестейською унією і приєднанням Київської митрополії до Апостольського престолу. Формування унійної доктрини та проголошення унії викликали гостру полеміку між католиками і православними Речі Посполитої, а її піднесення майже остаточно приглушило щойно розпочатий процес засвоєння традиції європейського Ренесансу. Тим часом дослідники у своїх твердженнях і оцінках розвитку ренесансних ідей України-Русі розходяться: одні схильні вважати, що “українська література XVI ст. не тільки має в собі лише малопомітні елементи Ренесансу; вона є в цілому незначна” [10, с. 222–223], а інші, навпаки, намагаються довести, що ренесансно-гуманістичний напрямок в Україні-Русі добре представлений і багатий за ступенем інформативності. На цьому, слідом за В. Нічик, наполягає, наприклад, В. Литвинов. Дослідник, зокрема, наголошує, що прояви гуманізму в його національній українській проекції варто шукати передусім не стільки у філософії, скільки у літературі, історії, живопису, музиці та архітектурі [7, с. 187].

Отже, становлення і подальше піднесення української національної культури було тісно пов’язане із загальноєвропейськими процесами Відродження. Проте відбувалося це здебільшого у контексті поширення ідей “польського сарматизму” та в душі католицької церкви потридентського періоду та з метою навернення в її лоно “схизматиків” через унію. Такий підхід сприймався по-різному: українська шляхта і духовництво підтримували ідею унії, а позаієрархічні структури і, зокрема, православні братства та простолуд – ні.

Насправді лише з проголошенням Берестейської церковної унії (1596 р.) Київська митрополія опинилася в орбіті загальноєвропейських релігійних і культурних рухів. Уніатська церква (теперішня назва – Українська греко-католицька церква) зуміла зробити все для того, щоб руська паства не втратила автентичну національно-релігійну церковність і духовну культуру загалом. В особі УГКЦ було створено власну національну церкву, яка, за словами російського вченого М. Дмитрієва, “відіграла величезну роль в історії українського і білоруського народів і є сьогодні надпотужною силою в духовному (і не лише духовному!) житті України та Білорусі” [4, с. 5]. Нині участь УГКЦ у націє- та державотворчих процесах особливо очевидна. Її духівництво одне з перших стало на захист демократії та загальнолюдських цінностей під час Революції Гідності.

Отже, підбиваючи підсумки впливу польського чинника на формування ренесансного світогляду українців, можна стверджувати:

1. В українській культурі періоду Ренесансу перехрещувалися впливи культури й духовності православного Сходу і католицького Заходу, ідей гуманізму, Реформації та Контрреформації.

2. Векторно зорієнтовані філософські віяння, політико-ідеологічні стратегії та конфесіалізація церковно-релігійного життя в Речі Посполитій загострили проблему національно-релігійного самовизначення, що в підсумку підняло ментальність українців на рівень національної самосвідомості, осмислення себе як окремого народу з власною історичною пам'яттю, державністю та автохтонною культурою.

3. Польський вплив у його потриденській католицькій оправі був відчутний і у формуванні ренесансно-барокового типу української культури і духовності. У поберестейський період західнокультурні впливи на українське середовище зміцніли вже настільки, що могли визначати характер, спосіб мислення та поведінку тогочасної суспільної еліти. Ключову роль тут, поза будь-яким сумнівом, відіграла поява власної вищої школи, статус та імідж якої визнавав чи не весь світ. Тогочасна національна еліта демонструвала живий і діяльний зв'язок української духовної культури і книжної вченості із західноєвропейською. Сприймаючи ідеї гуманізму, просвітництва, вона стала віддзеркаленням демократизації українського соціуму.

4. Польські гуманісти та ідейні натхненники церковної унії доклали чимало зусиль для реанімації церковно-релігійного життя киево-руського християнства за допомогою ін'єкції у вигляді богословських наукових надбань католицизму. Курс на інтеграцію наявних духовно-культурних надбань і богословської науки, зокрема, у постриденське католицьке середовище, а отже, і на інкорпорацію тогочасних літургійних, богословських та філософських надбань католицької церкви в український духовно-культурний і церковно-релігійний простір став особливо відчутним за доби митрополита Петра Могили.

5. Наприкінці XVI ст. на Заході спостерігалася значне розширення інформації про Україну-Русь. Водночас ця інформація стає ширшою та різноманітнішою за змістом і характером. Проте ренесансний період є не такий колоритний, як бароковий, оскільки йому притаманні інші риси та тенденції, і котрий своїм буянням в Україні значно відрізняється від ренесансного.

Література

1. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. — К. : Дніпро, 1986. — 186 с.
2. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Френсіс Дворнік; пер. з англ. — К. : Дух і Літера, 2005. — 512 с.
3. Дейвіс Н. Європа : Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — 2-ге вид. — К. : Основи, 2008. — 1464 с.
4. Дмитриев М. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской Церковной Унии 1595–1596 гг. / М. Дмитриев. — Москва : Изд-во Московского университета, 2003. — 320 с.
5. Колодний А. Світобачення Івана Вишенського у контексті становлення українського богословського релігієзнавства // Релігієзнавство України: в 2-х книгах. Книга перша: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / А. Колодний. — К., 2013. — С. 57–67.
6. Кралюк П. Великий європеєць Станіслав Оріховський [Інтернет-ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2013/11-11-01>.
7. Литвинов В. Україна в пошуках духовних пріоритетів (XVI ст.) / Володимир Литвинов // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія та сучасність. — К., 2009. — 36. № 3. — С. 182 — 199. (Серія наукових збірників).
8. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви / Г. Лужницький. — Львів : Свічадо, 2008. — 640 с.: іл., ім. покажчик.
9. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність // Франко Іван Якович. Твори : в 20-ти томах. — К., 1951–1956. — Т. 18. — С. 412–506.
10. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1956. — 511 с.
11. Чижевський Д. Філософські твори : в 4 т. / Д. Чижевський; під загальною редакцією В. С. Лісового. — К. : Смолоскип, 2005. — Т. 2. — 264 с.
12. Шкрібляк М. “Золота доба” Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища у першій пол. XVII століття / Микола Шкрібляк // Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України). — К. : УАП, 2012. — № 66. — С. 143–157.

The article presents a comprehensive analysis of historiosophical Polish influence on the formation of Renaissance ideas and their reflection in ideology structure of the Ukrainian people. The author analyzes the basic ideas of humanism factors that penetrated into ethnic Ukraine-Rus' lands, their content and the ideological sources and highlights the extent of their impact on denomination and religious life of the Ukrainian people in the renaissance period.

Keywords: *Renaissance, Renaissance idea of humanism, philosophy, uniate doctrine, confessionalization.*